

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/104992>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Hendrik IV gaat naar Canossa

1077

De knieval van Hendrik IV in Canossa geldt als hét symbool van machtsmisbruik door de Kerk. Het voorval illustreert echter eerder de beperkingen van de macht van de paus. Bovendien was het de aanzet tot de latere scheiding van Kerk en staat.

Peter Raedts

In februari 1076 verklaarde paus Gregorius VII (1073-1085) plechtig de Duitse koning Hendrik IV (1056-1106) voor afgezet. Hij ont-sloeg al zijn onderdanen van de eed van trouw aan hun vorst. De beschuldiging was dat Hendrik tegen de Kerk in opstand was gekomen door zelf bisschoppen te benoe-men in plaats van dat over te laten aan het bevoegde kerkelijke gezag. Er ging een schok door heel West-Europa: dit kon niet waar zijn. Vorsten waren immers heilige mannen die door God zelf tot hun ambt geroepen waren. Zelfs de opvolger van Petrus, de paus, kon deze god-gewijden hun gezag niet ontnemen. Maar de paus hield vol en maakte zich op om naar Duitsland te gaan om te overleggen over een nieuwe koning. Hendrik liet het er niet bij zitten en trok midden in de winter van 1077 samen met zijn vrouw en tweejarig zoontje de Alpen over om de paus tegemoet te reizen. Zij ontmoetten elkaar in het kasteel Canossa. Volgens de paus verliep deze ontmoeting als volgt: 'Ten slotte kwam de koning, zonder vijandigheid te tonen of ons gezag uit te dagen, samen met een paar hovelingen naar de burcht Canossa, waar wij verbleven. Daar aangekomen, bleef hij drie dagen lang voor de poorten staan op blote voeten, hij legde alle koninklij-

ke eretekenen af en hulde zich in een ruw gewaad. En onder veel tranen smeekte hij om onze apostolische bijstand en troost, totdat allen die aanwezig waren, zo door medelijden geroerd waren dat zij de zaak van de koning begonnen te bepleiten met gebed en tranen. Sommigen riepen zelfs uit dat wij niet de ernst van ons apostolisch gezag toonden, maar de wreedheid van een woeste tiran. Ten slotte werden wij overgehaald door de volhardende boetedoening van de koning en de smeekbeden van de aanwezigen, en wij spraken hem vrij van de ban en ontvingen hem weer in de genade van de heilige moederkerk.'

De conclusie kon alleen maar zijn dat Gregorius een klinkende overwinning had behaald. De machtigste vorst van Europa had zich

Koning Hendrik IV maakt knielend zijn opwachting bij gravin Mathilde van Toscane en abt Hugo van Cluny, in Mathildes kasteel Canossa, in Noord-Italië. Hier had Hendrik in 1077 drie dagen lang voor de poorten gestaan, op blote voeten en gehuld in een boetekleed, totdat de paus hem vergiffenis schonk.

moeten vernederen door zich aan de voeten van de paus te werpen om zijn koninklijke macht terug te krijgen. De knieval te Canossa luidde de periode in dat de pausen in Rome het lot van vorsten gingen bepalen en met hun decreten geëerden over

heel Europa. In de tweehonderd jaar tussen 1100 en 1300 leek het erop alsof Rome het machtscentrum van Europa was.

Dat was zeker zoals het in latere eeuwen werd gezien. ‘Canossa’ ging gelden als het grote symbool van machtsmisbruik door de Kerk. Zulke dingen gebeurden als je priesters hun gang liet gaan. Dan ondermijnden zij de macht van de staat en stelden die in dienst van de Kerk. Toen in de 17e eeuw Gregorius VII heilig werd verklaard, verboden vrijwel alle katholieke vorsten dan ook de viering van zijn feestdag in hun eigen staat. Gregorius was voor hen geen voorbeeld van de omgang tussen paus en koningen, en ‘Canossa’ niet het model van de juiste verhouding tussen Kerk en staat. Ook in de 19e eeuw bleef ‘Canossa’ gelden als teken van de geheimzinnige macht

van de paus, die door alle niet-katholieken werd gevreesd. Toen Bismarck in 1872 een strijd tegen de katholieke Kerk in Duitsland begon, omdat hij de katholieken ervan verdacht trouwer te zijn aan de paus dan aan het nieuwe Duitse Keizerrijk, was zijn devies: ‘Nach Canossa gehen wir nicht.’

Maar wie goed kijkt naar wat er precies in Canossa is gebeurd, zou wel eens tot de conclusie kunnen komen dat dit voorval eerder de beperkingen van de kerkelijke macht illustreert dan haar gevaren. Wat Gregorius VII in Canossa deed, was wat men van een priester mag verwachten: hij schonk vergeving aan een man die spijt had van zijn misstap. Politiek was dat heel onverstandig: hij herstelde met de opheffing van de ban Hendriks gezag en dus diens onafhankelijk-

heid, waardoor de paus niet langer controle over hem had. Hoe onverstandig dat was, bleek onmiddellijk: Hendrik keerde terug naar Duitsland en ging door met alles waarvoor de paus hem had afgezet. Toen de paus in 1080 Hendrik opnieuw in de ban deed, lachte iedereen hem uit. Een dergelijk machtig wapen raakt snel afgestompt. Hendrik reageerde nu niet meer door zich te schikken, maar door zelf een paus aan te stellen en die in Rome te installeren. Gregorius moest vluchten en stierf in ballingschap in Salerno, in Zuid-Italië.

De afloop van het incident te Canossa is om diverse redenen illustratief voor de positie van de Kerk in West-Europa: ten eerste bleek dat het gezag van Kerk en paus groot was, maar ook zeer precair. Machtsmiddelen als het afzetten van koningen en het uitspreken van de ban kan een paus kennelijk niet te vaak gebruiken zonder zichzelf belachelijk te maken. Kerkelijke leiders zijn uiteindelijk toch aangewezen op de erkenning en instemming van degenen over wie zij pretenderen gezag te hebben. Bovendien is het kerkelijk gezag des te groter naarmate het onbaatzuchtiger de christelijke boodschap van gerechtigheid en vergeving uitdraagt. Maar dergelijke deugden verdragen zich vaak niet met realpolitik, zoals Gregorius merkte in de jaren na zijn grootmoedige geste in Canossa. Door het voorval in Canossa werd ook scherp omlind dat de Kerk weliswaar gezag had, maar geen politieke en vooral geen militaire macht om haar gezag dwingend op te leggen. Toen Hendrik zich niet langer als vrome boeteling gedroeg, maar met een leger naar Italië kwam om de paus eens flink aan te pakken, was het gauw afgelopen met Gregorius.

Fresco uit de 13e eeuw in de Sylvesterkapel van de SS. Quattro Coronati te Rome, waarop de ‘schenking van Constantijn’ is afgebeeld. Keizer Constantijn de Grote (ca. 280-337) knielt voor paus Sylvester en biedt hem de wereldlijke macht aan, gesymboliseerd door de kroon. Aan deze Donatio Constantini ontleende de paus zijn macht over de keizer.

Zolang de staten van West-Europa slecht bestuurd werden en niet in staat waren om staande legers op de been te houden, werd de zwakheid van het pauselijk gezag gemaskeerd. Tot 1300 erkende iedereen de superioriteit van het kerkelijk rechts-

Rome. Maar tegen 1300 hadden staten als Frankrijk en Engeland een centraal bestuur opgebouwd en een systeem van koninklijke rechtspraak ingericht. Dat maakte de kerkelijke rechtbanken overbodig, en bovendien werden zij nu tot een gevaar

voor de verdere uitbouw van de macht van de koning. Op dat moment was het afgelopen met de machtsaanspraken van het pausschap. Toen paus Bonifatius VIII in 1302 nog eens heel uitdrukkelijk verkondigde dat de paus de bron is van alle macht op aarde, en dat alle vorsten hem daarom moeten gehoorzamen, werd hij zonder veel plichtplegingen opgepakt door de troepen van koning Filips IV de Schone van Frankrijk. Na een paar dagen

werd hij weliswaar vrijgelaten, maar de schok kostte hem het leven: hij stierf twee weken later. Een paar jaar later verhuisden de pausen zelfs van Rome naar Avignon, waar zij onder controle stonden van de Franse koning.

Het optreden van paus Gregorius VII en zijn opvolgers had nog een andere zwaarwegende consequentie voor de geschiedenis van West-Europa. Tot Gregorius golden alle vorsten als sacrale personen en werd er nau-

welijks onderscheid gemaakt tussen wereldlijk en geestelijk gezag: alle gezag was goddelijk en heilig, godsdienst en politiek waren één. Om zijn ongehoorde stap te rechtvaardigen, verkondigde Gregorius dat vorstelijk gezag helemaal niet van God kwam, maar dat het puur wereldlijk was en dat vorsten hun autoriteit ontleenden aan de ene heilige bron van gezag, namelijk dat van de plaatsbekleder van Christus op aarde, de paus. Op het eerste gezicht lijkt dit op een machtsgreep van de paus, maar er gebeurde ook iets wat nog nooit vertoond was: er werd een scherpe scheidslijn getrokken tussen het wereldlijk gezag van vorsten en het geestelijk gezag van Kerk en paus. Daarmee werd het wereldlijk gezag ook aan de invloed van de Kerk onttrokken en kon het zijn eigen legitimatie gaan scheppen. Dat was niet wat de paus bedoeld had, maar wel wat er in feite gebeurde, zeker toen in later eeuwen de macht van staten groeide en die van de Kerk afnam. Het gevolg was de unieke situatie, die nergens anders ter wereld is voorgekomen, dat er in West-Europa vanaf de 11e eeuw twee machten waren – de wereldlijke en de geestelijke – die elkaar aanvulden, maar ook bestreden. En die vooral elkaar beperkten in de uitoefening van hun macht. De wereldlijke macht had het voordeel dat zij haar wil kon opleggen met de dwangmiddelen van politie en leger, de geestelijke macht kon erop wijzen dat er Een is die boven alle vorsten staat, namelijk God, en dat staatsmacht dus nooit het laatste woord heeft. In de ruimte die daardoor ontstond, kon in West-Europa een unieke traditie van burgerrechten en persoonlijke vrijheid groeien.

Met beelden gedecoreerde trap in kasteel Canossa, bij Reggio nell' Emilia in Noord-Italië. De gang van de Duitse koning Hendrik IV naar Canossa om daar de paus om vergeving te vragen, vormde de aanzet tot de latere scheiding van Kerk en staat.

bestuurssysteem. Koningen waren niet in staat hun onderdanen recht en vrede te garanderen. Dat kon alleen de Kerk, via een netwerk van rechtbanken dat zijn centrum vond in de hoogste gerechtshoven van

2000

Hendrik IV gaat naar Canossa

1077

1000